

keréknyomok

2009/NYÁR ORIENTALISZTIKAI ÉS BUDDHOLÓGIAI FOLYÓIRAT

Tartalom

TANULMÁNYOK

- Williams S. Waldron:
Buddhista modernitás
és a tudományok
(Körtvélyesi Tibor fordítása) 3
- Zsolnai László:
Buddhista közgazdaságtan 16
- Ruzsa Ferenc: Ismerte-e
a Mester a védákat? 24
- Kósa Gábor: Láthatatlan kezek
hófehér ruhában –
A manicheus ruházat
vallási hátteréről 39
- Nagy Márton: Kínai források
Csampáról a Tang-dinasztia
időszakában 53
- Kelényi Béla: A tibeti rituális maszkok 62
- Sárközi Ildikó: A sibék vallási
hagyománya – Isanju Mama alakja
Nara Elsi sámán
tudományának tükrében 75
- Bethlenfalvy Géza:
Csoma bódhiszattva? 90

INTERJÚ

- Megvilágosodás – „hiba a rendszerben”
Galambos Péterrel
Szegedi Mónika
készített interjút 97

RECENZIO, BIBLIOGRÁFIA

- Laszlo Zsolnai
and Knut Johannessen
Ims (ed.): Business within Limits –
Deep Ecology and Buddhist Economics
(Kovács Gábor) 116
- David R. Loy. A Buddhist History
of the West: Studies in Lack
(Técsi Éva Judit) 120
- A buddhizmus magyarországi
bibliográfiája
1. rész (Fődi Attila) 129
- SUMMARIES IN ENGLISH 135

E SZÁMUNK SZERZŐI

BETHLENFALVY GÉZA

Csoma bódhiszattva?

A tanulmány azt a kérdést vizsgálja, hogy vajon 1933-ban Kőrösi Csoma Sándort valóban buddhista szentté (*bódhiszattva*) avathatták-e Japánban. Kétségtelen, hogy Csoma nyitotta meg az utat a buddhizmus tudományos megismeréséhez, de semmi jele sincs annak, hogy maga is buddhistává lett volna, az pedig, hogy a buddhává, megvilágosodottá válás útjára lépett volna, elképzelhetetlen belemagyarázás. Ilyen buddhista szentté-avatási szertartás egyszerűen nem létezik. Mindez egy Vályi Félix nevű világhíró újságíró ötlete, aki még itthon ilyen feliratú szobrot készíttetett egy jeles szobrásszal, majd a japán-magyar politikai együttműködés két világháború közötti hátszelében ezt a szobrot egy Csoma-megemlékezés alkalmával átadta a Taisho egyetemnek, aztán egy hazai újságban ezt az eseményt bódhiszattvává avatási szertartásként írta meg.

Mint ismeretes, Kőrösi Csoma Sándor a magyar őshaza megkeresésére indult útnak, de nem mehetett egyenesen azon vidék felé, ahol a hunok – magyarok – „jugarok” őshazáját sejtette (valahol az *Uráltól* keletre, az orosz-szibériai legelők déli részén, a kínai faltól nyugatra, Tibettől északra), mert nem kaphatott útlevelet, és a cári birodalomban már akkor sem lehetett útlevél nélkül utazgatni. Végül Perzsián keresztül a *Himalája* karavánútján jutott el Tibet határához, *Ladakh*-ba. A mai India északnyugati csücskében fekvő terület akkor „független” királyság volt, de a Tibeten át Kína felé vezető útra csakis tibetiek vagy indiaiak léphettek. Csoma is hamar belátta, hogy a Ladakhból Tibetbe vezető út számára járhatatlan. Visszafordult és 1821. június 16-án, a *Drasz*-patak partján véletlenül összetalálkozott a brit királyi ménesek felügyelőjével, William Moorcrofttal, aki arabs ménnek behozatalán fáradozott. Moorcroft hamar felismerte, hogy különleges, sok nyelvet ismerő, kivételes személyiséggel áll szemben, aki egy, az ő számára érthetetlen kérdés megoldásának a kedvéért gyalogol ennyire nehéz és veszedelmes vidékeken. Ahogy fölötteseinek jelentette, Alexander Csoma de Körös „az európai és ázsiai történelem néhány obskúrus pontjának” felderítése céljából indult útnak, és érkezett erre a vidékre. Mivel felismerte, hogy a tibeti nyelv ismerete milyen fontos a brit gyarmatbirodalom számára, új nyelvtudós ismerősét rávette arra, hogy készítse el a tibeti nyelv szótárát és nyelvtanát. Moorcroft a saját zsebéből egy kicsiny, de Csomának nagy segítséget jelentő pénzüsszegt (300 rúpiát) ajánlott fel, és talán esetelte a kolostorokban látható hatalmas könyvgyűjteményeket, amelyek most érthetetlenek az európai kutatás számára, de bizonyára akad bennük olyan történelmi-földrajzi ismeret, ami Csoma (bevallott) céljainak megvalósításához is adhat új ismeretanyagot, talán a hunok történetéről is megtud belőlük valamit. Csoma csekélyke pénze akkorra csaknem elfogyott, és göttingeni tanulmányai alapján azzal is tisztában volt, hogy a tibeti nyelv valóban rejtvényként áll a tudomány előtt, és most ő jutott abba a helyzetbe, hogy ezt az izgalmas és nehéz kérdést megoldja.

Csoma tehát elvállalta a nagy munkát, s 8-9 évet annak a vidéknek a kolostoraiban dolgozott. Amikor 1831-ben Ladakh és Kinnaur felől elindult Kalkutta felé, vitte a kész kéziratokat, majd odaérkezése után azt jelenthette, hogy a tibeti szótár és nyelvtan elkészült, ha az Ázsiai Társaság fogadja, kéziratukat leteheti az asztalra.

A magyar (és nemzetközi) köztudat és Csoma sírjának felirata szerint is ennek a két műnek köszönhető Csoma tudományos hírneve. Ha azonban összegyűjtött műveinek az Akadémiai Kiadó által 1984-ben közzétett négy kötetét¹ átlapozzuk, észrevehetjük, hogy a két „fő mű” (a tibeti szótár és nyelvtan) együttesen is kisebb terjedelmű (570 oldal), mint a buddhizmussal foglalkozó írások: a tibeti buddhista kánon (a *Kangyur és a Tengyur*) alapvető műveit, a Buddha életét és tanításait ismertető tanulmányok, valamint a buddhista filozófia szanszkrit, tibeti és angol terminológiáját feldolgozó szógyűjtemény (840 oldal).

Ez azért is feltűnő, mert a munkáját támogató Moorcroft és az indiai brit kormány valójában kizárólag a szótárt és a nyelvtant kérte tőle, a buddhizmussal foglalkozó műveket Csoma teljesen saját maga elé kitűzött feladatként készíthette el. Tény, hogy a buddhista kánon ismeretetésére a *Kalkuttába* érkezése utáni első két évben megbízást is kapott, a Társaság könyvtára ez idő tájt kapott egy példányt, de ezt a munkát is már korábban, minden felkéréstől függetlenül kezdte el.

Hogyan érthetjük meg, hogy Csoma a buddhizmus kutatására ilyen nagyfokú affinitást mutatott? Ebben az esetben is korábbi tanulmányaiban és a fontosnak és megoldhatónak vélt feladatok elvállalása iránti realiztikus vonzódásában kell a kulcsot keresni. A *göttingai* egyetem, ahol Csoma teológiát tanult, arról nevezetes, hogy itt folyt a kor legfejlettebb Biblia-kutatása. A Csomát is tanító Eichhorn és Heeren professzorok szövegelemző, racionális Biblia-szemléletet képviseltek, amely (anélkül, hogy a kereszténység alaptanításait megkérdőjelezte volna) a hagyományozott írásbeliséget történeti folyamat eredményeként szemlélte. Modern tudományos módszereket kialakítva próbálták megközelíteni az Ó- és az Újtestamentum szövegeit, filológiai vizsgálgatták a szövegváltozatokat, és arra törekedtek, hogy megtalálják vagy rekonstruálják a legősibb, legeredetibb Biblia-szövegeket. Mindez a protestantizmusnak a Biblia szövege felé való fordulásából is következett.

A különböző keleti vallások megközelítése tekintetében az európai tudományosság is ebben az időszakban váltott szemléletet. Korábban a kalmárok, hittérítők vagy kíváncsi utazók az idegen kultuszokat hátborzongató módon, vagy az értelemmel szembenálló kuriozitásként, veszélyes pogányságként mutatták be. Ennek helyére most fokozatosan a jelentős mozgalmak nyíltszívű megismerésének, megértésének az igénye lépett.

Az érdeklődés megjelenésének eleinte csak olyan hatása volt, hogy európai „tudósok” kérdősködni kezdtek a buddhista egyházak, tanítások, művészeti alkotások után Kínában, Ceylonban, Mongóliában, Hátsó-Indiában, és ennek eredményeképpen lassanként a különböző buddhizmusokról összefüggőbb kép kezdett kialakulni.

De az, hogy pontosabban mi is áll a szent szövegekben, hogy egy-egy híres írást lefordítana valaki, az csak a 19. sz. elején történt meg, és Kőrösi Csoma Sándor volt a legelső, aki a tibeti

buddhizmus „bibliáját”, az egész tibeti kánon háromszáznál több kötetét elolvasva ismertette annak teljes tartalmát, és aki több eredeti szöveget is lefordított. Csoma tudta, hogy munkája korszakos jelentőségű, nyilván ez is lelkesítette. – Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy ugyanebben az időben, 1834-ben, egy francia tudós is lefordított egy eredeti (páli nyelven írott) művet, és ez idő tájt indult meg a nemzetközi együttműködés – vagy vetélkedés – a francia, pétervári, angol és német kutatók között a buddhizmus ceyloni, hátsó-indiai, kínai és japán valamint mongol változatainak leírásában.

Joggal állíthatjuk, hogy Kőrösi Csoma Sándor volt az első tudományos buddhizmus-kutató, és az ő szerepe a buddhizmusnak a nyugati tudományossággal és köztudattal való megismerésében úttörő jelentőségű. Mint láttuk, kétségtelen, hogy életművében a buddhizmus kutatása különleges helyet foglalt el.

Ez a tény többeket arra az alapjában téves gondolatra vezetett, hogy Csoma maga is buddhista lett, sőt, hogy Japánban buddhista szentté (*bódhisattva*) avatták. Ennek a feltételezésnek Magyarországon Vályi Félix cikke adott először hangot, amely a Pesti Napló 1933. április 2-i számában jelent meg.

Vessünk egy pillantást Vályi Félix írására. A cikkből megtudjuk, hogy 1932. áprilisában a szerző találkozott Simonyi-Semadam Sándor volt miniszterelnökkel, s azt az ajánlatot tette neki, hogy a Kelet-Ázsiai Társaság alapítóbizottságának tagjaként azzal kezdje meg keleti kapcsolatainak ápolását, hogy Kőrösi Csoma Sándor szobrát keleti tudományos központoknak ajándékba felajánlja.²

A Csoma-szobrot Csorba Géza (1892-1974), Vályi szerint székely származású, (valójában a szlovákiai Liptóújfáron született) kiváló szobrászművész készítette el. A szobor talapzatába mélyesztett felirat: „Kőrösi Csoma Sándor, The Boddhisattwa of the Western World, Csorba”.

Vályi írásából azt is megtudjuk, hogy 1933. február 22-én a Taisho Egyetem dísztermében hatalmas közönség gyűlt össze a Kőrösi Csomának szentelt megemlékezés és a Japánba érkezett szobor átadásának ünneplésére. Az ünnepet Dr. Shiio Bekyo elnök nyitotta meg, majd „e sorok írója” (Vályi Félix) tartotta meg angol nyelvű emlékbeszédét. A program harmadik pontja szerint az egyetem rektora, Fukuda főapát ünnepélyesen átvette a magyar előadó kezéből Csoma szobrát, és elhelyezte a Buddha-oltáron, majd tíz perces felszentelő aktust végzett a buddhizmus szimbolikus kézmozdulataival. „Csodálatos kézmozdulatok ezek. A régi szanszkrit kifejezés szerint mudráknak hívják az ujjak misztikus gesztusait, amivel a szobor szellemi hatalmak szolgálatába lesz állítva, egy ezermester mágikus kézmozdulatai. – 2500 esztendősen tradíciókon épülnek ezek a szimbólumok, az ázsiai lélek legmélyebb rejtélyeit jelképezik; ebben az esetben azt jelentették, hogy a Tendai Kolostor főpapja szentté avatja Kőrösi Csoma Sándort, a buddhizmus szentjévé, akinek szanszkrit neve Boddhisattwa (Eljövendő Buddha) ... A vendégek csak most ébredtek tudatára annak, hogy a japán buddhizmus a világtörténelem egyik legnagyobb tisztességét ruházta a száz év óta Dardzsilingben pihenő Magyar aszkétára”.

² Tájékoztatóként megjegyzem, hogy Simonyi-Semadam Sándor két hónapig volt miniszterelnök, amíg a Trianoni Szerződést aláírta, és hogy a Nippon Társaság egyik alapítója volt.

„A szobor átadása után Takakuzu Tsundsiro szanszkritológus, Kavagucsi Yekai tibetológus professzor beszélt, majd Shiratori Kurákicsi szólt a magyar és ázsiai történelem összefüggéséről. A felemelő emlékünnepegy buddhista zsolozsmák éneklésével fejeződött be.”

Ugyanerről az eseményről a Journal of the Taisho University 1933-as kötetében kissé eltérő jelentést találunk. Ezt Masai Ichishima cikke nyomán ismertetjük³. Az ünnepség programját ez a tudósítás is felsorolja: az ünnepélyt Shiio Benkyo nyitotta meg, Vályi Félix emlékezett meg Csomáról, majd adta át a szobrot a Taisho Egyetem Elnökének, Fukudának, ezután három előadás következett: Junjiro Takakusu Csoma buddhista tanulmányairól, Ekai Kawaguchi a japán Tibet-kutatásról, Kurakichi Shiratori a magyar–keleti kapcsolatokról beszélt. A bódhizattva-szentté avatásról nem esik szó, igaz, ilyen szertartásról a buddhizmussal kapcsolatos szakirodalom nem is tud. Valaki vagy *bódhizattva* (azaz a megvilágosodottság útján járó „szent”) – vagy nem. Azzá avatni nem lehet. A szobrot egyébként 1933. március 23-án átadták a Tokiói Nemzeti Múzeum „kínai szobor”-szekciójának, ahol a múzeum katalógusának 496-os sorszáma alatt van bejegyezve, s ma is ennek a múzeumnak a raktárában őrzik, és nem a Japán Császári Ház Múzeumában, ahová Vályi cikke szerint került.

A bódhizattvává avatás gondolata nagyon sok hívet talált a magyarországi Csoma-hagyomány és a buddhizmushoz vonzódók körében. Sokan írtak erről az elképzelésről, de az ide vonatkozó irodalomból, amely a Csoma-bibliográfiákból és az Internetről könnyen megismerhető, csak két cikket említek, Gyórfi Dénesét, amely teljességgel átveszi Vályi Félix említett írásának szemléletét. („*Kőrösi Csoma Sándor szentté avatása Japánban*”⁴.) Fontosabb Marcell Péter, a nemrég elhunyt Csoma-kutató tanulmánya: *Bódhizattva Kőrösi Csoma: Ábránd vagy valóság?*⁵ A szerző már nagyobb körültekintéssel ír a kérdéssről, és kritikai megjegyzései, kérdései is vannak.

A Csoma-bódhizattva ügygel kapcsolatban két kérdéssel kell foglalkoznunk. Az első, hogy kit nevezhetünk bódhizattvának, és mennyire illik ez Csomára, a második, hogy ki is volt ez a Vályi Félix, mi motiválhatta ebben az ügyben.

A Wikipediában egyszerű és találó meghatározást találunk, amely így szól: *A bódhizattva kifejezés szó szerint azt jelenti, hogy 'Megvilágosodott Lény', és olyan törekvőt takar, aki a jövőben Buddhává lesz. A Théravadában ez a cím elsősorban a Sákjamuni Buddhát jelenti a megvilágosodása előtt; jelezve ezzel, hogy neki ez az utolsó emberi, evilági születése, amiben eléri a Buddha-állapotot. A Mahájánában ez a fogalom kibővíül, és olyan lényt takar, aki minden érző lény üdvéért világosodik meg, és saját szellemi erejével másokat is a megvilágosodáshoz vezet. Az ilyen bódhizattva nem távozik a nirvána állapotába, hanem halála után a Tusita-mennyben várakozik, míg minden lény el nem éri a megvilágosodást. Tehát a bódhi a buddhává, azaz megvilágosodottá válás törekvését fejezi ki, a szattva pedig azt jelzi, hogy valaki már ebben az állapotban van.*

³ Masai Ichishima 1981.

⁴ Fábrián, 1992, 182-188

⁵ Marcell 2003, 354-39; korábban a Confessio című lapban jelent meg, de angol változatai is vannak.

A bódhiszattva fogalomnak óriási az irodalma, amely leírja, hogy valaki milyen stádiumokon keresztül (tíz lépcsőfokon keresztül) juthat el a buddhaságig, milyen fogadalmakat kell letennie és naponta ismételnie, stb.

Ugyanakkor a *bódhiszattva* szót megszámlálhatatlan értelemben lehet használni, egyszerűen „szent”, „jóságos”, „könyörületes” jelentéssel.

Rain Gray amerikai India-rajongó Shakti nevű felesége például 1996 óta működteti Bodhisattva Trading Company-ját, amely nagyon jól forgalmazza – egyebek – mellett a tibeti „énekző korszókat”.

Tehát a szó gyakran kerül elő, sokan használják, de én nem tartom szerencsésnek Kőrösi Csomával kapcsolatos alkalmazását, mert azt a gondolatot indikálja, hogy Csoma megkísérelte a Buddhává válást, sőt előrehaladt ezen az úton. Hogy ezen állítás téves mivoltáról meggyőződjünk, csak kézbe kell venni Csoma szanszkrit-tibeti-angol szótárát, ahol a 6-11. oldalakon több mint 110 bódhiszattva nevet, illetve az odavezető állapotokat értelmezi angolul.

Ha pedig valaki végignézi Csoma összes irományát és a vele kapcsolatos dokumentumokat, egyetlen olyan mondatot sem talál, ami arra utalna, hogy egyáltalában bármilyen formában vagy aspektusban buddhista lett volna. Csodás, szép útként írja le a buddhizmust, amely sokakat elvezet a misztikus teológiához, a testhez és lélekhez, a Legfelsőbb Lényhez. De ez csak az egyik út, a sok másik út mellett. Higgyük el Csomának, amit szótára bevezetőjében ír már Kalkuttában, hogy „ő csak szegény diák, aki meg akarja ismerni Ázsia különböző országait, a régi korok emlékezetes eseményeit, a sokféle nép szokásait, és megtanulni nyelveiket”. Csoma huszonegyedik századi jelentősége épp az, hogy el tudta fogadni, szeretni tudta a másságot, együtt tudott élni vele, képes volt jakvajás teán élni, ha kellett, de azért csak az a székely gyerek maradt, aki volt. Még Calcuttában is vállalta, hogy zsoldárokat fordít tibetire. (Sajnos ez nem jelent meg a neve alatt, bár sok ilyenféle kiadvány készült, és a kézirat is elveszett, de nem találtam sem az Ázsiai Társaság kéziratárában, sem Serampore-ban ahol Carey, a megrendelője élt, igaz, hogy itt minden régi kézirat elégett egy múlt századi tűzesetben.)

Ha tehát nem volt *bódhiszattva*, és a buddhista vallást sem vette fel, kétségtelenül keresztény maradt haláláig, erre vall az is, hogy keresztény temetőben temették el.

Persze, a kolostorokban töltött évek a *kalkuttai* életmódját is befolyásolták. De nem ez volt Csoma egyetlen „arca”: tudjuk, hogy például S. C. Malannal, az Ázsiai Társaság későbbi főtitkárával igazi baráti kapcsolatot ápolt, tibeti nyelvre tanította, és mint Malan írja: „Mindig gyönyört okozott, ha társaságában lehettem, oly kedves és előzékeny volt, s mindig kész arra, hogy közöljön mindent, amit tudott.” A Kalkuttába látogató Schoefft Ágoston is változatos képet ad róla: bár egyrészt remeteként élt könyvei közt, de amikor Schoefft meglátogatta, mindig „víg volt, nevetgélt, és nagy kedvre is derült mindenkor, ha Magyarországról beszélhetett”. „Átaljában ő igen beszédes, 's ha neki ered, alig várhatni végét. Gyakran oly kellemes beszédbe vegyülék vele, ha hazánkról és a magyarok eredetéről vitatkoztunk, hogy sokszor esteli 10 órán túl is mulattam nála.” Schoefft készítette az egyetlen Csoma képet, amelyet Eötvös József emlékezésének könyvmatos illusztrációjaként jelentetett meg a MTA 1846-ban, azután ennek nyomán Duka Tivadar 1884-ben megjelent alapvető Csoma-életrajzában rézmetszetes változatban. Azóta is minden Csoma-könyvben, szobron és érmen ugyanezt a képet másolják.

A képmás egyik érdekes vonása, hogy oldalnézetben, profilból látjuk a nagy tudóst. A nevezetes Kőrösi Csoma-kép keletkezésének története Schultzs Augustus (Birányi Ákos Ágoston publicista) cikke alapján ismert, aki így írja le a történetet: „...*Calcuttában Kőrösi Csoma Sándor fölötte komoly 's hírnévkériülő ember volt 's ennél fogva tagadólag nyilatkozott minden kérésre, miszerint arcképét honfiai számára levétesse. Egykor whistasztalhoz ülven ő, Schoefft neje 's egy angol tiszt, Schoefft a' nemzet- 's nyelvbúvár oldalához közel vőn széket, 's képét arczéileg titkon albumába rajzolá. De alig végzé az utolsó vonást, midőn Csoma Sándor a' cselet észrevevén felháborodva nyúlt a képrajz után, de az szerencsésen megmentetett, 's most Schoefft atyja birtokában van.*” (Csoma kártyáznit tudásáról magam csak Dománszky Gabriella Schoefft-tanulmányából értesültem.)

Ki volt Vályi Félix, a Csoma bódhiszattva-szentté avatásáról szóló beszámoló szerzője? Ha kinyitjuk a Google keresőjét, Vályi Félix neve alatt elég sok bejegyzést találunk, pl. hogy 1927-ben Genfben folyóiratot alapított *The Review of Nations* címmel, azután egy sor cikket az iszlámmal és Törökországgal kapcsolatban, s a Dzsaina vallásról is látunk írásokat, valamint egy irományt, amelyben Ámbédkarról van szó, akit Vályi arra biztat, hogy közösen hozzanak létre japán-indiai kulturális alapítványt – de azután a japán konzul már azt kéri Ámbédkartól, hogy küldjön Vályinak pénzt a hotelszámlák kifizetésére.

A hotelszámlák és egyéb adósságok máskor is nyomaszthatták Vályit, erről tanúskodik egy Pekingben, 1933. július 13-án kelt, Felvinczi Takács Zoltánnak címzett levél, amit a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum levéltárában őriznek (A3135 számon). Ebben Szabó Géza figyelmezteti barátját, nehogy újabb ajánlólevelet adjon Vályi Félixnek, aki három hónapig volt Pekingben, az alatt a legjobb szállodában lakott, Dr. Gajdos Istvántól 430.00 dollárt kért kölcsön, és még 1500.00-t kísérelt meg kérni. „*Végre elhatározta magát elutazni, mi ezelőtt három nappal történt, a hotelből csak úgy tudott szabadulni, hogy valaki garantálta 600.00 dollár számláját, a könyvkereskedőnél vagy 300.00-at, és azután meg tudta csinálni azt a vicces dolgot, hogy Thos. Cook and Co. utazási irodánál egy első osztályú jegyet Shanghaiba és 80.00 készpénzt szerzett hozomra.*”

Meg kell jegyezni, hogy Brunner Erzsébet, indiai festőművész, aki Bombayból személyesen ismerte Vályi Félix professzort, nagyon kedves, kellemes emberként jellemezte, akiről nem tudott semmi rosszat feltételezni. Csoma-bódhiszattva vállalkozásában valószínűleg az akkor aktuálissá váló, a II. világháborúra készülődő Japán Magyarország iránti vonzalma, a készülődő együttműködés pénzre váltása motiválhatta.

Hivatkozott irodalom:

Collected Works of Alexander Csoma de Kőrös I-IV: Terjék J. (szerk.) 1984. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Fábián Ernő (szerk.) 1992. *Kőrösi Csoma Sándor emlékkönyv*. Kovászna – Csomakőrös.

Masai Ishichima 1981. *Annual of the Institute for Comprehensive Studies of Buddhism, Taisho University* No 3 (March, 1981): 47-58.

Marcell Péter 2003. *A valósabb Kőrösi Csoma-képhez – adatok, terepvizsgálatok, találkozások*. Budapest: Püski.